

opgemerkt, dat een literatuurlijst (ingedeeld in categorieën) ontbreekt en dat een overzicht van de geschiedenis van het onderzoek op de verschillende gebieden node wordt gemist. In beide gevallen hadden dan belangrijke bijdragen niet onvermeld kunnen blijven, zoals van Brandt (1983) en van Besteman en Guiran (1986) op archeologisch terrein en van Uilkema (1933) op het stuk van boerderijstudie.

De kritische opmerkingen over de hoofdpzets hebben zoveel ruimte in beslag genomen, dat er voor een bespreking van de zakelijke inhoud niet veel plaats meer overblijft. Ten onrechte ontstaat zo de indruk, dat er weinig aanleiding zou zijn voor lof. Maar het tegendeel is waar. Zodra de Jong keuren, bestekken en bouwrekeningen ontleedt en op grond hiervan reconstrueert, zodra hij eigen opmetingen van grondig onderzochte panden toelicht en zijn verzameling constructieve details en sierelementen onthult, komen er zoveel — grotendeels nieuwe — gegevens op tafel, dat ze tezamen als het ware een handboek vormen voor het traditionele Zaanse bouwen.

Deze resultaten van jaren speur- en tekenwerk zijn niet alleen onmisbaar voor degene, die zich wil verdiepen in het wezen van het houten huis en de structuur van de woonomgeving in de Zaanstreek, maar ook voor de boerderij-onderzoeker. Voor het eerst wordt hier namelijk een gedocumenteerd regionaal overzicht gegeven van woon-stalhuizen, stolpen met of zonder voorreind en de daarmee verwante keuterijvormen. De denkbeelden over de ontwikkeling en de typologische indeling roepen overigens nog wel vraagtekens op. Dit is nauwelijks het geval bij Schippers' overzicht van de niet-industriële baksteenbouw ca. 1810-1920, maar typisch Zaanse was deze in het algemeen niet, al is het werk van gemeente architect Immink (1822-1869) terecht aan de vergetelheid ontrukkt. De beschouwing tenslotte, die is gewijd aan de geheel in het Zaanse kader passende fabrieksbouw (helaas zonder plattegronden) behoort tot de boeiendste paragrafen en draagt mede bij aan de niet geringe waarde van het boek.

R. C. Hekker

P. Th. F. M. Boekholt, E. P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen-Maastricht: Van Gorcum, 1987, xiv + 325 blz., f57,50, ISBN 90 232 2260 1).

Tot dusver ontbrak een boek waarin een overzicht werd gegeven van de ontwikkeling van de school in Nederland. Boekholt en De Booy bieden nu een schets aan vanaf de 'hofschool' van Karel de Grote en diens Frankische voorgangers tot en met de basisschool en het voortgezet onderwijs onder de mammoetwet. Het gaat de schrijvers om de school als institutie, de lagere school en de scholen voor voortgezet onderwijs staan in hun boek centraal. Het beroepsonderwijs, waarvoor pas in de negentiende eeuw scholen werden opgericht, valt dus laat binnen het gezichtsveld van de auteurs. Wie, om maar een voorbeeld te geven, wil weten hoe een zeventiende-eeuwse chirurgijn of apotheker werd opgeleid, moet niet naar deze studie grijpen. Mevrouw De Booy schreef het eerste deel van het boek: het onderwijs vóór 1795, Boekholt nam de periode vanaf de Franse Tijd voor zijn rekening. Hij onderscheidt daarin drie fasen: eenheid en verscheidenheid in het onderwijs (1795-1860), naar een gedifferentieerd onderwijs systeem (1860-1920) en uitbouw en democratisering van het onderwijs (1920-1980).

Wie de voortreffelijke monografieën van mevrouw De Booy over het onderwijs op het platteland en in de steden van de provincie Utrecht kent, zal in het door haar geschreven deel

van het boek veel bekends tegenkomen. Hoewel verwijzingen naar de onderwijssituatie in andere gewesten niet ontbreken, is haar schets toch voor een groot deel op het Utrechtse onderzoek gebaseerd. Mij viel op dat zij in dit boek iets minder positief over de status van de schoolmeesters in de zeventiende en achttiende eeuw oordeelt dan destijds in *Weldaet der scholen*. Ze acht het nu niet uitgesloten dat in het oosten des lands inderdaad de afgekeurde koetsier van de bok werd gehaald om als schoolmeester voor de klas te worden gezet. De sociale positie van de Utrechtse dorpsschoolmeester was vermoedelijk toch beter dan die van de gemiddelde schoolmeester op het platteland tijdens de Republiek.

In het door Boekholt beschreven tijdperk beheerste de schoolstrijd lange tijd de ontwikkeling van het onderwijs. De lager onderwijswetten van Van der Bruggen in 1857 en Kappeyne van de Coppello in 1878 vormden mijlpalen in de geschiedenis van de schoolstrijd. De laatste wet werd een nieuwe 'Scherpe Resolutie' genoemd. Boekholt merkt over de schoolstrijd in een noot op, dat het in een overzichtswerk als dit boek niet mogelijk is alle nuancerings van de gedachtengang en alle verscheidenheid in organisatie op onderwijsgebied van protestants-Nederland aan te geven. Hij wil volstaan met het vermelden van de hoofdlijnen en verder verwijzen naar de vele literatuur die van protestants-christelijke zijde aan de schoolstrijd is gewijd.

Dat standpunt is te billijken, mits aan twee voorwaarden wordt voldaan: het overzicht in hoofdlijnen geeft correcte informatie en een literatuuropgave geeft een getrouw beeld van de recente stand van zaken van het onderzoek. Op beide punten laat Boekholt enkele steken vallen. Zo kwam: *De Unie: 'Een School met den Bijbel'* niet tot stand in 1873 (218), maar in 1879. *De Unie* werd volgens het eerste jaarverslag opgericht 'op den 23sten Januari 1879 in de grijze Bisschopsstad Utrecht'. Dat staat in: T. M. Gilhuis, ed., *In het honderdste jaar* (Kampen, 1979) en dat gedenkboek ontbreekt in de literaturopgave waarin wel twee andere gedenkboeken voorkomen, onder andere dat van het Canisiuscollege in Nijmegen. Een omissie vind ik eveneens dat bij de bespreking van het aandeel van mr. J. J. L. van der Bruggen in de schoolstrijd (138, 212) niet wordt verwezen naar de uitvoerige biografie van de hand van J. Brouwer, *Het binnenste naar buiten* (Zutphen, 1981). De studie van Brouwer wordt ook niet in de literaturopgave vermeld.

Boekholt besteedt terecht veel aandacht aan de opleiding van de onderwijzers van de lagere school. Ik vind het jammer dat hij dat niet nodig heeft gevonden voor de leraren aan de middelbare school. Een enkele maal wordt de leraar MO genoemd, maar over de opleiding tot leraar zwijgt de auteur bijna geheel. Toch hebben juist de leraren MO het voortgezet onderwijs meer dan een eeuw gedragen. Ze waren veelal afkomstig uit het lager onderwijs, behaalden hun LO aktes, hun aktes MO A en tenslotte na jarenlang studeren hun aktes MO B, waarna zij als ervaren onderwijzers bij het middelbaar onderwijs terecht kwamen.

Anders dan Boekholt schijnt te denken, betekende de introductie van het driegraden systeem geen radicale breuk met dit verleden. De LO akte, de MO A akte en de MO B akte correspondeerden met de derde-, de tweede- en de eerste graad. Overigens is dit driegraden systeem ook al weer ter ziele. De derdegraad, het equivalent van de oude LO akte, heeft het loodje moeten leggen. De nieuwe lerarenopleidingen zullen in de toekomst alleen maar tweedegraads leraren afleveren. Het illustreert de waarschuwing die Boekholt en De Booy in hun 'Woord vooraf' geven, dat het onderwijs dermate in beweging is, dat zelfs een beschrijving in hoofdzaken het gevaar loopt snel verouderd te geraken.

G. Groenhuis

S. Dupont-Bouchat [M.-S. Dupont-Bouchat], ed., *La sorcellerie dans les Pays-Bas sous l'ancien régime. Aspects juridiques, institutionnels et sociaux. Colloque 'Anciens Pays et Assemblées d'États'. De hekserij in de Nederlanden onder het ancien régime. Juridische, institutionele en sociale aspecten. Colloquium 'Standen en Landen'* (Standen en Landen LXXXVI; Kortrijk-Heule: UGA, 1987, 237 blz., Bf1560,-, ISBN 90 6768 139 3).

Hoezeer een internationale concentratie van onderzoeksprojecten op één thema het inzicht daarin kan versnellen en hoe snel de publikaties daarover dus kunnen verouderen, wordt weer eens bewezen door deze bundel over hekserij in de (uitsluitend Zuidelijke) Nederlanden, neerslag van een in 1982 te Brussel gehouden colloquium. De aandacht voor de procesgolven (de 'heksenwaan') is internationaal al weer aan het wegebben ten gunste van een meer cultureel-antropologisch getinte benadering die de toverij als een middel tot beheersing van de weerbarstige leefwereld ziet en de heksenprocessen in termen van conflictuele groepsculturen interpreteert. Maar dat laatste dan wel wat subtieler dan inleider R. Petit het doet, wanneer hij van een 'affrontement gigantesque entre la culture des milieux dirigeants et les comportements irrationnels de populations habitées par la peur' (9) spreekt. Ook die angst-these is al weer op haar retour. Hoewel zulke nieuwe vraagstellingen in deze bundel niet ontbreken, is de invalshoek van de meeste bijdragen zo sterk juridisch en institutioneel, dat de lezer het gevoel krijgt eigenlijk al een stap verder te zijn.

R. C. van Caenegem noemt de bundel in zijn slotwoord een 'mijlpaal'. Maar zijn eigen conclusie dat de 'orchestratie van bovenaf... de sleutel tot het juiste begrip van de heksenwaan' (212) is, moet veeleer als de afsluiting van een jarenlange discussie dan als de ontsluiting van een nieuw onderzoeksveld worden beschouwd. Heeft het onderzoek van de afgelopen decennia juist niet duidelijk gemaakt dat macrohistorische verklaringen van dit type bij nader inzien meer problemen oproepen dan ze oplossen? Dat elke regio, ja elke procesreeks haar eigen configuratie van factoren kent, zoals J. Monballyu in zijn bijdrage zeer terecht stelt? Dat er weliswaar een aantal gemeenschappelijke voorwaarden voor het uitbreken van massale heksenvervolgingen kan worden gedefinieerd, maar dat we er tegelijk voor moeten oppassen daarbij te snel achter de onderzochten van de dag ('staatsvorming' of 'disciplinerings') als dominant motief aan te lopen? En dat, hoezeer de demonologische heks en de sage-heks ook moeten worden onderscheiden, de heksenvervolging zelf onbegrijpelijk wordt als we haar willen scheiden van de vraag naar de continuïteit van het veel bredere magische universum in de verschillende lagen en groepen van de samenleving?

Duidelijk komt dat trouwens naar voren in de eerste twee bijdragen uit de bundel, van de hand van J. Monballyu (over de houding van de rechters tegenover hekserij) en H. de Ridder-Symoens. Laatstgenoemde toont aan dat de invloed van de universiteiten op de verbreding van de 'wetenschappelijke' demonologie nauwelijks kan worden onderschat, maar dat men er juist daarom op bedacht moet zijn dat veel niet-universitair gevormde rechters van de lagere gerichten daar zeer ver van bleven en in een culturele symbiose met 'the common people' leefden. Het gaat mij wat te ver de universiteiten dan tegelijk te doodverven als 'responsible for the witch-craze' (41), maar ontegenzeggelijk is de penetratiegraad van de demonologie in het heksenproces bepalend geweest voor hetzij de loop die het nam, hetzij de uitspraak die werd gedaan, hetzij de straf die werd opgelegd. De genuanceerde aanpak die dat inzicht veronderstelt, staat haaks op de grootschalige interpretaties die de organisatoren van het colloquium blijkbaar voor ogen stonden.

Er is nog meer merkwaardigs aan deze congresbundel. Zo heeft de redactrice gemeend haar